

Демська О.М.
Мова і влада

Демська Оріся Мар'янівна, доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови
Національний університет "Києво-Могилянська академія", м. Київ, Україна

Анотація. У статті запропоновано ще один погляд на проблему внутрішньомовних нівеляційних процесів у сучасній українській мові в 30-х рр. ХХ ст.; розглянуто кореляцію мови і влади у рамках концепції впливу норвезького вченого Р.М. Блакара; висловлено думку, що русифікація була не метою, а засобом здобуття влади.

Ключові слова: мова, влада, українізація, русифікація, мовна політика

Українська соціолінгвістична наука багато уваги приєднала питанням нівеляційних процесів лексики у ХХ ст. Під різними кутами зору аналізовано цю проблему, отримано різні результати, зроблено не менш відмінні висновки, але усе ще не можемо сказати, що ми близькі до вичерпності відповідей на всі ті запитання, які виникають стосовно модифікацій національно мовного коду українців у минулому столітті, особливо в 'постукраїнізаційний'¹ період. З огляду на це пропонуємо ще один, дещо відмінний від традиційного в лінгвоукраїністиці, кут зору на проблему нівеляційних внутрішньомовних процесів через призму кореляції мова і влада.

Початки української соціолінгвістики прийнято датувати в 60-ми рр. ХХ століття. До кола її основних проблем того часу належать державна мовна політика та мовне будівництво, у зв'язку мови з ідеологією та культурою, та різні аспекти двомовності. У 1990-х рр. соціолінгвістичні студії відходять від ідеологічних засад і зосереджують свою увагу на вивченні передумов появи та функціонування суржику; мовній політиці, зокрема її викривлень у радянський час і період незалежної України; сучасних русифікаційних процесів та їхніх наслідків, що засвідчують праці, зокрема, Б. Ажнюка, Л. Масенко, Р. Кіся, Ю. Шевельова та інших. Однак попри актуальність самої проблеми та намагання її детального з'ясування, залишається поза увагою проблема суті кореляції мови і влади. Саме аспект – як взаємодіють, взаємовпливають, взаємовизначають себе мова і влада – є метою запропонованої увазі читача статті.

Згідно із популярним визначенням М. Вебера влада "означає будь-яку можливість нав'язувати свою волю у межах соціальних стосунків усупереч спротиву і незалежно від того, на чому ця можливість ґрунтується" [1], тобто М. Вебер схильний розглядати владу передовсім як нерівний тип стосунків, у яких один свідомо або несвідомо нав'язує свою волю іншому. Цій моделі розуміння влади фактично відповідає трактування мови як інструменту 'соціальної влади' Р. Блакара, викладеного у праці *Language as a means of social power*, відомої також у перекладі *Язык как инструмент социальной власти*. До засадничих положень вченого про зв'язок мови і влади належать: "... із повсякденної комунікації видно, що вибір висловлю-

вань мовцем впливає на розуміння слухачем. Навіть якщо мовець намагається 'висловлюватися об'єктивно', помітно, що його вибір висловлювань структурує та зумовлює уявлення, які виникають у слухача. Ця притаманна мові та користувачеві мови здатність до структурування та впливу і є як раз те, що ми маємо на увазі, стверджуючи, що 'мова є інструментом соціальної влади' (*social power*); [...] можливість структурувати та зумовлювати досвід іншої особи не залежно від того, чи відбувається це за посередництвом мови, чи у якийсь інший спосіб, є фактично здійснення (соціальної) влади над цією особою; [...] усяке використання мови передбачає такий ефект структурування і впливу; [...] кожен, хто опиняється у стані впливу на когонебудь, здійснює владу. Владу можна здійснювати і через мову" [2, с. 90-91] (курсив наш – О. Д.).

Достеменно невідомо, чи ідеологи і виконавці мовної політики СРСР оперували викладеними судженнями, але *de facto* вони практично стовідсотково втілили їх у своїх мовній політиці та мовному плануванні. Усвідомивши наслідки процесів українізації, пов'язаної з державністю України (Української Народної Республіки) та з першими роками її квазідержавності (Української Радянської Соціалістичної Республіки), найвища влада союзу розгорнула колосальну за своїм розмахом лінгвополітичну діяльність, скеровану на згортання процесів розбудови української мови. Обґрунтування цієї діяльності, як боротьби за 'чистоту мови', та її узаконення, як 'прагнення широких робітничих мас населення', було здійснено через офіційні документи і підтримано в наукових публікаціях, як-от: *Постанова Народного Комісара Освіти СРСР від 5 вересня 1933 р., Резолюція Комісії НКО в справі перевірки роботи на мовному фронті* на доповідь тов. Хвилі *Націоналістична небезпека на мовному фронті і боротьба проти неї* (26 квітня 1933 р.); Михайло Орлов *Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ* (Українська радянська енциклопедія), Степан Василевський *Добити ворога* та чимало інших [див.: 3].

Звуження сфери української мови і розширення російської під гаслами 'боротьби за чистоту мови', 'збагачення мови соціалістичної нації' починаючи з кінця 1920-х рр. триває практично з однаковою інтенсивністю упродовж усього минулого століття. Унаслідок чого відбувається зіткнення двох мовних кодів, до функцій яких, крім низки інших, також належить функція, що її виводить Р. Блакар, структурування та впливу. І якщо одну національну мову відрізняє від іншої властива цій мові, а відповідно і її носіям, здатність до структурування та впливу, тобто проявлення себе як 'інструменту соціальної влади' (*social power*), то носії влади, особливо абсолютної, повинні або оволодіти невідомим для себе інструментом влади, або ж запропонувати свій інструмент. Таким чином, той,

¹ Загально українізація – це політичний курс Весоюзної Комуністичної Партії (більшовиків) в 1920 – 30-х рр., здійснюваний з метою зміцнення радянської влади в Україні засобами поступок, що відбувалося через запровадження української мови у школі, пресі й інших ділянках культурного життя, а також в адміністрації, як державної мови республіки. Хоча й здобутки *українізації* були незначними, однак *постукраїнізаційний* період був позначений масовим терором, який співпав з Голодомором 1932 – 33 рр.

для кого рідною є російська, повинен або вивчати українську, або ж замінити її російською, шляхом модифікування, наближення до російської, чи просто усуненням, знищенням невідомого, незручного для себе мовного коду. Так, крім іншого, боротьбу з українізацією можемо безпосередньо пов'язувати з бажанням: по-перше, російських політичних 'еліт' того часу залишатися у рідному для себе мовному просторі; по-друге, застосовувати зручний та ефективний, знову ж таки, для себе вербальний інструмент влади; і, по-третє, отримати і, що найважливіше, зберегти й забезпечити міцну владу Москви над Україною.

Технічно заміна мови як інструменту влади передусім в українському інтелектуально-культурному просторі відбувалася доволі просто. Насамперед увесь мовний та мовознавчий доробок доби українізації було кваліфіковано як 'саботаж і націоналізм', 'спрямований на розділення української та російської мов', що суперечило загальній концепції "творення української культури [...] шляхами спільними з творенням культури братнього нам російського народу" [3, с. 113]; авторів оголошено ворогами, а їхні тексти заборонені та знищені. Під репресії потрапили *Український правопис* 1928 р. і його автори, *Російсько-український словник* 1924 – 1933 рр. за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, практично всі термінологічні словники: *Словник хемічної термінології* (1923) О. Курило, *Словник геологічної термінології* (1923) П. Тутковського, *Медицинський російсько-український словник* (1928) В. Кисільова, *Практичний словник виробничої термінології* (1931) І. Шелудька, *Словник фізичної термінології* (1932) В. Фаворського etc. Далі у 1933 р. Андрій Хвиля² виклав завдання нової мовної політики, основні положення якої звучали так: "а) припинити негайно видання всіх словників; б) переглянути словники і всю термінологію; в) провести уніфікацію технічної термінології з тою термінологією, що є в Радянському союзі; г) переглянути кадри на мовному фронті і вигнати з цього фронту буржуазно-націоналістичні елементи; г) переглянути український правопис; д) змінити настанову щодо мовного оформлення УРЕ; е) видати спеціального документа, який би всі ці питання всебічно охопив і забезпечив цілковитий дальший розвиток української радянської культури на мовному фронті дійсно більшовицькими шляхами, так як вчив нас Ленін, як цьому вчить нас тов. Сталін" [4, с. 130]. Крім того, паралельно із руйнуванням української мови рекомендувалася російська, як мова багатша, престижніша і така, що може та повинна слугувати міжнародному спілкуванню трудящих, а згодом і замінити українську в усіх сферах її побутування в українському соціумі. Урешті-решт 'спеціальні бригади' виконали своє 'завдання на мовному фронті'. Після звільнення та заслання або фізичного знищення вчених, зокрема Олени Курило, Сергія Смеречинського, Олекси Снявського, Євгена Тимченка та багатьох інших, і заборони їхніх творів, радянська влада запропонувала свою ідеологічну ос-

нову державної мовної політики у парадигмі 'гармонійного розвитку українсько-російської двомовності', але за різного статусу цих мов: російської з її провідною роллю та української як 'молодшої сестри', що не могло не спричинитися до звуження функціональних сфер української літературної мови, зниження її статусу в суспільстві.

Чи не найпершим завданням 'нового' внутрішньомовного будівництва під свою владу стало формування спільної лексики для національних мов СРСР, що називалося 'інтернаціоналізацією' та підпорядковувалося процесам уніфікації мов народів союзу на основі російської. Саме лексикон, зокрема термінологічний його сегмент, зазнав найбільших змін, які здійснювано такими трьома основними способами: 1) повне усунення слова, наприклад, заборонено до вжитку або рекомендовано не вживати лексеми: *багацько, безмал, білявка, виплатити, всенький, второпати, гайнути, гордівниця, двонитковий, добродій, достеменно, залюблений, заповзятися, здужати, зеленина, картати, краля, лайливець, набутки, надивовижу, напозір, небавом, неводячниця, пімей, пімент, позаяк, понурий, причандалля, скоїтись, спритник, утяжливий, холодник, цебро, часопис, чорнявець, шарварок*; неважко зауважити, що це слова, відсутні у російському словниковому фонді; 2) заміна слова, наприклад, замінено давні слова на нові: *багатство* на *достаток* (рос. достаток), *бігун* на *полюс* (рос. полюс), *величнь* на *величина* (рос. величина), *віднога (ріки)* на *рукав* (рос. рукав), *відсоток* на *процент* (рос. процент), *громада* на *община* (рос. община), *двочлен* на *біном* (рос. бином), *поділ на низина* (рос. низменность); знову ж таки, як можна помітити, йдеться про заміну того, чого немає в російській лексиці; напевно не надто коректно однозначно стверджувати, що запропонованих слів ніколи не було й бути не могло в українському лексиконі, однак штучний спосіб їхньої появи ставить низку запитань щодо таких лексичних інновацій; і 3) скорочення синонімічного ряду, наприклад, ряд *гойдання, похит, хитання* перетворено на одне слово *коливання* (рос. колебание); *згортка, зморшка* на *складка* (рос. складка); *окільний, зокільний, околишній* на *зовнішній* (рос. внешний); *середній, внутрішній, середовий, нутрянний, осередній, середковий* на *внутрішній* (рос. внутренний); *прямовисний, простовисний, доземний* на *вертикальний* (рос. вертикальный); тобто *de facto* відбувалося звичайне вилучення українських слів [3, с. 355, 356-399]. Науковим обґрунтуванням усунення або заміни слова слугували пояснення на кшталт: 'регіональне', 'діалектне', 'провінційне', 'застаріле', 'архаїчне', 'вігадка', 'неправильне іноземне слово', 'зайве іноземне слово', 'націоналістична тенденція', 'штучна різниця між українською та російською мовами', 'жодного поширення серед широких багатомільйонних робітничих та колгоспних мас не мало і не має' тощо.

Очевидно, що динаміка лексикону будь-якої мови перманентний процес, пов'язаний як зі зникненням слів, так і з їхньою появою. Ці процеси лише позірно нейтральні, особливо поява лексичної одиниці, оскільки, як стверджує Р. Блакар, "створюючи ярлик, наша мова займає певну позицію, приймає певний кут зору, й уникнути цього ніяк не можна" [2, с. 99-100]. Крім того, вербальна творчість може бути відносно

² Партійний і державний діяч УРСР 1920 – 30-х рр., доволі тій завідувач відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, з 1933 р. – заступник народного комісара освіти УРСР, у 1937 р. – заарештований, у 1938 р. – розстріляний, помертньо 'реабілітований'.

природною у демократичній спільноті, а може належати до компетенції того, хто “має владу присвоювати назви (і таким чином керувати нашим розумінням)” [2, с. 99] у тоталітарному суспільстві. Тут вмикаються цікаві механізми. Так, спираючись на добре відомі причини ‘виготовлення нових імен’, пов’язаних із появою нових реалій у позамовному світі та виникненням ‘причин для зміни імені уже наявної реалії’, Р. Блакар стверджує, що “за такими змінами стоять чинники політики, економіки, престижу...” [2, с. 105] (курсив наш – О.Д.). З огляду модифікації українського лексикону з цим твердженням годі не погодитися, оскільки саме політична складова та престиж, радше його зниження щодо української, мотивував внутрішньолексичне руйнування. Лінгвісти давно погодилися, що “мовне позначення суттєво впливає на наше розуміння позначуваного явища, а змусити прийняти свої позначення – це доволі важливий акт соціальної влади” [2, с. 101], який проявляється у процесі структурування позамовної дійсності шляхом відбору слів та висловлювань, “надзвичайно важливих інструментів влади для структурування тієї ‘дійсності’, про яку йдеться” [2, с. 103], відповідно, структурування безпосередньо пов’язане із впливом, а вплив із владою, чи, за М. Вебером, будь-якою можливістю нав’язувати свою волю у межах соціальних стосунків. Таким чином, викидаючи або замінюючи старі питомі ‘ярлики’-назви давніх реалій позамовного світу й чіпляючи їм нові чужі, відбувається переструктурування на користь чужого, його підсилення ціною звуження меж рідного, а відповідно, йде перерозподіл влади.

Мовну політику в Україні радянського часу прийнято розглядати через призму соціуму загалом. Індивідуальний аспект є радше маргінальним, але і цей рівень доволі яскраво проявляє себе у кореляції мови і влади. Добре відомий стан дискомфорту, за умови, коли людина потрапляє в чуже для себе мовне середовище. Класичним прикладом тут слугує перше покоління емігрантів без знання мови нової батьківщини, яке зазвичай залишається маргінальною верствою

суспільства, відгородженою мовним муром від загального мовного простору. Так-от, усуваючи питомі, відомі, зрозумілі, врешті-решт, рідні слова й замінюючи їх чужими, малозрозумілими, фактично йде відсторонення, відмежування українського мовця від його вербального простору. Тобто відбувається процес навпаки: не людина потрапляє в чуже мовне середовище, а змінюється саме це мовне середовище доккола людини, стає їй чужим, перетворює її на внутрішнього емігранта. Унаслідок чого практично ціла національна спільнота перетворюється на маргіналі, що на них легко впливати, перманентно переконуючи у вторинності³. У такий спосіб індивідуальне перетворюється на загальне, але таке, що зазнає не просто впливу чи реалізації влади, а здійснення тоталітарної влади, шляхом побудови однобокого комунікативного каналу від влади до без-мовного натовпу.

Висновок: як би сумно не було визнавати, але русифікаційна нівеляція українського мовного коду постає не метою, а радше засобом досягнення абсолютної влади над Україною. Розуміючи, що не нав’язавши українцям комплексу вторинності, зокрема, шляхом заміни засобу вербального впливу, дискредитації їхньої мови, та, відповідно, культури, така влада не можлива. Однак, і навпаки, “той, хто прагне реформи суспільства, диспонує ефективним засобом у вигляді реформи мови” [2, с. 105], й, або в сьогоденнішніх умовах геополітичного протистояння й побудови реальної незалежності з усіма атрибутами, в тім і державною мовою, ми скористаємося цим засобом, або ж законсервуємо нав’язану мовну політику з усіма наслідками. Проте, мусимо розуміти, що треба негайно вийти з мовного українсько-російського глухого кута, бо мультимовний світ вимагає персональної мультимовності, а не диглосності, на чию б користь вона не була.

³ Аналогічну ситуацію коментує Р. Блакар: “уявімо собі, наприклад, двох людей, що розмовляють між собою діалектом або технічним чи професійним жаргоном, що їх сторонні не розуміють і тому почувають себе відстороненими” (див. с. 114).

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Weber Max. Wirtschaft und Gesellschaft: Macht und Herrschaft // <http://www.textlog.de/7312.html> (20 червня 2014 р.).
2. Блакар Р.М. Язык как инструмент социальной власти // Язык и моделирование социального взаимодействия. – Москва: “Прогресс”, 1987. – С. 88-125.
3. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду // За ред. Лариси Масенко. – Київ: ВД “Києво-Могилянська акад.”, 2005. – С. 399.

4. Хвиля Андрій. Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. – Київ: ВД “Києво-Могилянська акад.”, 2005. – С. 113-132.
5. Хвиля Андрій. Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті [Eradicate, destroy nationalist roots in the language front] // Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. – Київ: ВД “Києво-Могилянська акад.”, 2005. – С. 113-132.

Demska O. Language and power

The article suggests another approach to the problem of destructive internal processes in Ukrainian language in the 30's of the twentieth; regarded the correlation between the language and the power within the concept of influence of the Norwegian scientist R. M. Blakar; suggested that russification was not the goal but the means to acquire of the power.

Keywords: language, power, ukrainization, russification, language policy

Дэска О. Язык и власть

В статье предложено еще один взгляд на проблему внутриязыковых нивелируемых процессов в современном украинском языке в 30-х гг. ХХ в.; рассмотрено корреляцию языка и власти в рамках концепции влияния норвежского ученого Р. М. Блакара; высказано мнение, что русификация была не целью, а средством достижения власти

Ключевые слова: язык, власть, украинизация, русификация, языковая политика